

ПОЛІТИЧНА ТА ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЯК ЧИННИК ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

У статті розглянуто питання стану правової культури населення в теоретичній та емпіричній площині. Наведено авторські визначення правової культури та дані емпіричного дослідження правосвідомості громадян України.

Ключові слова: *правова культура, правосвідомість, права людини, соціально-правові відносини, емпіричні дослідження.*

У соціальному механізмі регулювання правової системи важливу роль відіграють правова культура та правова свідомість, які є іманентними властивостями соціальних суб'єктів (особистостей, соціальних груп, суспільства). Правова культура формується й реалізується в правовій сфері та впливає на її функціонування. Очевидно, що найголовнішу роль у формуванні соціально-правових відносин відіграють люди, які є суб'єктами цих соціально-правових відносин, тому рівень їх культури, зокрема правової, є мірилом рівня усвідомленості ними ролі правових норм і стандартів у суспільних відносинах.

Проблема формування високого або принаймні гідного рівня правової культури є чи не основною при розгляді практично всіх правових питань. У сучасних умовах і науковці, і політики багато говорять про низький рівень правової культури громадян та політичних акторів, наводять приклади недотримання норм права не тільки пересічними громадянами, а й працівниками та представниками правозастосовчих органів.

Отже, актуальною проблемою є конкретне наукове дослідження правової й політичної культури та механізмів впливу її на функціонування правової системи.

Правова культура, правосвідомість і права освіта є предметом досліджень О. Зайчука, О. Землянської, М. Козюбри, В. Копейчикова, В. Котюха, М. Оніщенко, І. Осики, М. Подберезького, Є. Подольської, І. Сабо, В. Сальнікова, А. Семитка, Т. Синюкової, О. Скакун, І. Тімуша, Ю. Шемшученка та ін.

Мета статті – дослідити в теоретичному й емпіричному аспектах стан правової та політичної культури населення України і її регулятивний вплив на соціально-правові відносини.

В Україні активізувалася діяльність громадянських рухів із захисту прав людини; розвитку законодавства; надання правової

допомоги з питань антикорупційного законодавства; розгляду звернень громадян, пов'язаних з порушенням громадянських прав, приниженням честі та гідності, представництвом у суді; відтворення ефективних контрсистем, організації самозахисту та надання правової допомоги особам, конституційні права яких порушені; надання інформації про права громадян, методи контролю виконавчої влади; утвердження загальноєвропейських цінностей; розбудови громадянського суспільства; активного входження української спільноти до ЄС. Ці обставини сприяють підвищенню правової культури населення.

Ґрунтуючись на соціологічному, аксіологічному та правознавчому підходах, правову культуру пропонуємо розглядати (у широкому розумінні) як соціально-правове явище, що характеризується сформованими та узгодженими соціально-правовими відносинами, які ґрунтуються на суспільно визнаній системі права, функціонують і розвиваються завдяки культурним надбанням та цінностям суспільства, зокрема нормотворчим традиціям і цінностям, а також визначаються сформованістю правової свідомості всіх соціальних суб'єктів та підтримкою ними основ громадянського й державного життя.

У вузькому розумінні правову культуру можна визначити як систему правових уявлень і поглядів, знань та очікувань, навичок і поведінкових практик, правових цінностей та соціальних норм, оцінних суджень соціальних суб'єктів щодо стану правової реальності, завдяки яким вони соціалізуються і, вступаючи в мережу соціально-правових відносин, виявляють громадянсько-правову активність, здійснюють правомірну поведінку, що забезпечується нормативно-правовим узгодженням особистісних (або групових) і суспільних інтересів.

Індикатором достатнього або високого рівня правової культури особистості є її правомірна діяльність, а суспільства – за-

безпеченість його справедливими законами і справедливою судовою системою.

Структура правової культури складається з культури правосвідомості, високого рівня правосвідомості, культури правової поведінки. Емпіричними індикаторами правової культури можна вважати такі: оцінне судження соціальних суб'єктів про діяльність правових інститутів; задоволеність населення станом правосуддя; задоволеність населення правовим захистом з боку державних органів та органів місцевого самоврядування; уявлення населення про дієздатність правоохоронної системи в державі; оцінка рівня актуальності вирішення проблеми правового захисту працюючого населення в нашій країні; оцінка рівня актуальності вирішення проблеми забезпечення чесного правосуддя в Україні; очікування населення стосовно дотримання законів усіма громадянами, незалежно від посади; відчуття населенням небезпеки життя або життя їх близьких з боку інших людей у їх професійній діяльності; наявність протестних настроїв населення щодо незадоволення діяльністю органів судової влади; оцінка населенням рівня правової культури і правової свідомості.

Основними ознаками достатнього (або високого) рівня правової культури є такі: повсякденне впровадження в практику суспільного та державного життя принципів верховенства права й правового закону та якісний стан юридичної охорони й захисту основних прав і свобод людини і громадянина; знання та розуміння громадянами правових норм і приписів, повага до права як основної цінності суспільства; дотримання більшістю громадян основних законів і норм, які прийнято в державі, вміння використовувати у практичній діяльності правові знання, реалізовувати та захищати свої суб'єктивні права й законні інтереси, виконувати юридичні обов'язки; правомірна поведінка населення в різних сферах суспільного життя: економічній, політичній, освітній, науковій, військовій, фінансовій, соціальній, спортивній, культурній тощо; активна громадянська позиція населення щодо запобігання в державі правопорушенням і виявлення громадянської єдності в захисті прав людини; об'єктивна робота правозастосовчих, зокрема правоохоронних (суду, прокуратури, органів внутрішніх справ тощо), а також правозахисних органів; достатній (високий) рівень розвитку суспільно-правознавчих наук, залучення вчених різних галузей науки до розробки проектів нормативно-правових актів і вдосконалення їх змісту, програм боротьби зі злочинністю тощо.

Рівень правової культури в суспільстві залежить від стану правосвідомості суб'єктів соціально-правових відносин. Інтерпретація правосвідомості, яку ми пропону-

ємо, відрізняється від інших визначень, по-перше, тим, що акцент робиться на потребах як детермінанті її формування, по-друге, на діяльнісному вимірі її реалізації в суспільних відносинах. Отже, правосвідомість можна розглядати як форму (різновид) свідомості, яка є, насамперед, усвідомленням соціальним суб'єктом (людиною, соціальною групою чи суспільством) потреби в домінуванні права в суспільних відносинах і діяльним виявом правомірної поведінки.

Можна окреслити такий механізм впливу правосвідомості на врегулювання соціально-правових відносин у суспільстві: правосвідомість, відображаючи правову культуру громадян, їх об'єднань та держави, впливає на врегулювання соціально-правових відносин у суспільстві через життєві потреби людини, які спонукають її усвідомлено поставитися до умов соціального існування; усвідомлення та формування соціальних інтересів стосовно сфер своєї життєдіяльності й очікувань інших людей щодо суспільно визнаних і законодавчо усталених соціальних норм (і моральних, і правових), завдяки яким існують соціально-правові відносини в суспільстві; усвідомлення вимог соціонормативної реальності; свідомого вибору (або відбору) нею тих соціальних норм (нормативних та законодавчих цінностей), яких вона, попри навіть неприйняття, готова дотримуватися для того, щоб досягти того соціально-правового статусу, якого вона прагне; свідомого прагнення набутти й виявити свої погляди, судження, ставлення до соціальних норм (права, закону) у конкретній правомірній (або в неправомірній) поведінці та діяльності.

Недостатнє знання значною частиною громадян своїх конституційних прав і обов'язків наочно свідчить про те, що вони не виявляють бажання захищати свої власні інтереси, розуміти сутність і мету державницьких інтересів, формувати умови для добробуту своєї сім'ї та інших громадян. Така ситуація, напевно, зумовлена тим, що громадяни не відчувають гідного захисту з боку держави. Ми дотримуємося думки про те, що держава повинна створити такі умови для життя суспільства й кожної людини, щоб усі відчували справжнє її прагнення піклуватися про гідний рівень їх життя, про рівність прав і свобод.

Нашу позицію підтверджують результати опитування, проведеного за авторською методикою в Україні (у Львівській, Харківській, Запорізькій, Одеській та Чернівецькій областях; вибірка $n = 1109$ респондентів, багатошаблева, стратифікована, типова, випадкова з квотним відбором респондентів на останньому етапі; теоретична похибка вибірки з урахуванням дизайн-ефекту з імовірністю 0,95 не перевищує 5%; термін проведення: жовтень – грудень 2011 р.).

Тільки 7% респондентів погодилися з думкою про те, що в сучасній Україні всі громадяни мають рівні права і свободи. Більшість опитаних (55,3%) поділяє думку про те, що "не всі громадяни мають рівні права і свободи". А це означає, що в суспільстві є такі особи, соціальні групи й верстви, які користуються особливими привілеями, мають більше, ніж інші, прав і свобод. Кожний третій респондент вважає, що "всі громадяни не мають рівних прав та свобод", що може свідчити про ознаки авторитарної держави, в якій про рівність і свободу прав тільки йдеться, а реальність підлаштовується під інтереси правлячої верхівки.

Прагнення громадян та їх організацій, які виявляються в конкретних діях щодо захисту своїх законних прав, свідчить про те, що демократичні процеси набирають обертів у сучасній Україні. А відкритість кордонів і можливість висловити своє незадоволення діями чинної влади, зокрема її правозахисних та правоохоронних органів, різними законними шляхами все активніше реалізують соціальні та професійні групи людей. У 2008 р. майже половина опитаних (46,3%) в Україні на запитання: "Якщо мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні?" відповідала, що "скоріше за все, ні", натомість тільки третина (29,5%) погоджувалась з думкою, що "скоріше за все, так" [7, с. 511]. У 2011 р., за результатами авторських досліджень, кількість опитаних, які скоріше за все будуть брати участь в акціях протесту на захист своїх законних прав, зросла до 38,9%, тобто на 13,4%, а тих, хто "скоріше за все, ні", знизилась на 12,8% порівняно з 2008 р. і становила 33,5%. Тобто охочих активно захищати свої права в протестних заходах серед респондентів на 5,4% більше, ніж тих, хто до них ще не готовий.

А це означає, що поступово підвищується рівень правосвідомості громадян, однак це відбувається повільніше, ніж хотілося б. Напевно, причиною є те, що в значній частині громадян все ж таки є сподівання, що справедливість та об'єктивність стануть невід'ємною складовою діяльності правоохоронних і правозахисних органів, зокрема судової системи.

Так, за даними дослідників, упродовж 2002–2008 рр. тільки від 11 до 14% респондентів зазначали, що судді та працівники прокуратури відіграють значну роль у житті українського суспільства, "менша роль у суспільному житті відводилася лише пенсіонерам, керівникам сільгосппідприємств та військовим" [1, с. 371]. А це означає, що судові органи не стали справжніми захисниками українських громадян.

Україна є лідером за кількістю заяв до Європейського суду з прав людини. Механізм захисту людей в Україні потребує істо-

тного вдосконалення, і національним судам необхідно не тільки захищати права людей, а й самим не порушувати норм конвенції (право на свободу та особисту недоторканність). Колишній омбудсмен Н. Карпачова зазначила, що останніми роками Україна є лідером серед країн Європи за кількістю арештів: щороку майже 600 тис. осіб. Зокрема, вона підкреслила, що "поки правоохоронні органи і суди кардинально не змінять свого ставлення до застосування арешту в Україні, активно не застосовуватимуть запобіжних заходів, не пов'язаних з позбавленням волі, доти кількість рішень Європейського суду за ст. 5 Конвенції (право на свободу і особисту недоторканність) буде зростати, і це є системною проблемою для нашої держави" [8]. Н. Карпачова також висловила думку, що Україні необхідно змінювати своє ставлення до застосування такого запобіжного заходу, як арешт, і використовувати альтернативні запобіжні заходи, не пов'язані з утриманням під вартою, створювати механізм запобігання тортурам у правоохоронних органах. Вочевидь, правозахисна система в Україні, зокрема судочинство, потребують не тільки свого реформування, а й нової культури здійснення юридичної практики.

Процес формування системи судочинства в Україні, який розпочався ще до проголошення незалежності країни і триває досі, досить болісний. Проблемними моментами в ньому, на думку фахівців, є такі:

1) відсутність детального концептуального бачення бажаних остаточних результатів судової реформи, що позначається на оцінках діяльності суддів і судів з боку різних соціальних суб'єктів;

2) суперечності між унормуванням та втіленням у життя ідеалів громадянського суспільства; розрив між уявленнями щодо ідеального суспільства та реальними суспільними практиками;

3) низький рівень довіри до інституцій, причетних до функціонування судово-правової системи в країні;

4) низький вплив громадської думки на судову владу, оскільки її діяльність окреслюється переважно як "технічна" справа, яка полягає у винесенні рішень відповідно до закону, оскільки закони видає законодавча влада [1, с. 368–371].

До визначених науковцем проблемних моментів можна додати ще й такі:

- судді нерідко виконують "замовні справи" в інтересах певних осіб, зокрема посадовців високого державного рівня;
- у судових інстанціях наявні корупція та хабарництво, "символом" якого став колишній голова Львівського апеляційного адміністративного суду І. Зварич.

Можна погодитись з думкою професора М. Козюбри, що "незважаючи на вжиті свого часу певні заходи, спрямовані на вдос-

коналення їх діяльності, підвищення рівня прозорості й підконтрольності громадськості... правоохоронні органи так і не почали відповідати європейським стандартам" [4].

Отже, досить гострою в українському суспільстві є проблема корупції в правоохоронних та правозахисних органах. Про це свідчать і офіційні факти, які оприлюднюються в засобах масової інформації, в інтерв'ю з першими посадовими особами держави й підтверджуються результатами соціологічних опитувань.

Не випадково більшість (75,3%) респондентів нашого дослідження звернули увагу на необхідність вирішення проблеми боротьби з корупцією в органах судової влади. Тільки кожний десятий опитаний вважає цю проблему "недостатньо актуальною".

Як зазначає академік НАПрН України О. Скрипнюк, у контексті дискусії про реформування судової системи слід наголосити на рецидивах минулого, коли акценти переносяться з питання про те, яким чином підвищити ефективність системи судочинства та гарантувати незалежність і справедливність суду, на питання про те, хто керуватиме судами. На думку вченого, сама постановка питання є вкрай небезпечною, оскільки судовою владою, відповідно до Конституції України, не повинен ніхто керувати. Судова влада є незалежною й повинна підпорядковуватися виключно закону [6, с. 8]. Варто зазначити, що ця думка не є безпідставною.

Серйозною проблемою в реформуванні правової системи в Україні в цілому є діяльність законодавчої влади. Як слушно зазначив оглядач часопису "Український тиждень" В. Дарпінянц, дискредитація законів в Україні починається навіть не в судах, а на етапі їх прийняття: "Народні депутати зазвичай не читають документів, за які самі ж голосують, не всі відвідують засідання Верховної Ради... Прийняття постанов із недотриманням парламентського регламенту, бюджетів із порушенням Бюджетного кодексу, конституційних новел з нехтуванням Конституцією – це норма депутатського життя, але чи є це нормою? Всі звикли до того, що закони в Україні пишуться здебільшого "під себе" або "під того хлопця" [2, с. 15]. Аналогічну думку висловлює відомий правознавець, член-кореспондент НАПрН України М. Козюбра, який у своїй статті теж звертає увагу на те, що збільшення законів не супроводжується підвищенням їх якості, а в масиві прийнятих Верховною Радою законів надто мало законів базового, визначального для правової системи характеру: "Досі не приведені у відповідність до Конституції безліч застарілих, можна сказати архаїчних законів, які в майже незмінному вигляді дісталися у спадок від радянської епохи. Серед законів переважають такі, що присвячені питан-

ням, хоча, можливо, і не дріб'язковим, проте й не системоутворюючим, на кшталт законів про бджільництво, племінне тваринництво тощо" [3, с. 13]. Особливу тривогу вченого викликає зростання кількості законів, які суперечать Конституції України. Фахівці підраховали, що із загальної кількості законів, прийнятих Верховною Радою України протягом 1997–2000 рр. (тобто фактично за час дії Основного закону), кожний 18-й закон чи окремі його положення визнані Конституційним Судом України неконституційними [5]. Таку ситуацію М. Козюбра справедливо називає "конституційним безкраєм", який уособлює в собі Верховна Рада і який "стає все більшою загрозою не тільки для утвердження верховенства права в суспільстві, а й для національної безпеки України, і зрештою може поставити під сумнів існування самої нашої державності" [3, с. 14].

Отже, слід зазначити, що культура правознавчої, правотворчої і правозахисної діяльності в сучасній Україні, незважаючи на підвищення рівня правосвідомості громадян, залишається недостатньою для того, щоб забезпечити відповідну правомірну поведінку громадян і нормальний процес правомірної поведінки й діяльності суб'єктів правової системи. Більше того, її низький рівень дестабілізує соціально-правові відносини між громадянами, їх об'єднаннями та державою, деформує в цілому соціальний механізм регулювання правовою системою, що негативно позначається на суспільному житті, призводить до соціального напруження та конфліктності в суспільстві. Не випадково більшість опитаних з нашого дослідження оцінюють якість діяльності правозахисних органів скоріше незадовільно, ніж задовільно, 52% опитаних "незадовільно і вкрай погано" оцінюють діяльність органів юстиції, 55,8% – органів із захисту прав людини, 63% – нотаріусів і нотаріальних контор, 63,7% – адвокатів і адвокатських контор.

Така ситуація потребує комплексних підходів до подальшого вдосконалення і правосвідомості, і правової культури всіх соціальних суб'єктів.

Результати досліджень, проведених за авторською методикою, свідчать про те, що суб'єкти соціально-правових відносин характеризуються недостатнім рівнем розвитку правової культури, не усвідомлюють себе повною мірою суб'єктами, можуть протестувати, але повільно формують навички легітимного технологічного впливу на правову ситуацію та взаємодії з органами державної влади й органами місцевого самоврядування з метою реалізації та захисту своїх прав.

Правова культура населення характеризується також дефіцитом правових знань, особливо конкретних норм, невмінням ви-

користувати норми права, що призводить до частих проявів неправомірної поведінки та діяльності, негативною оцінкою політичних і правових інститутів.

Висновки. Аналіз реальної правової дійсності свідчить про те, що в Україні активізується прагнення громадян захищати свої інтереси шляхом демонстрацій, актів протесту, голодування, інтеграції до різноманітних суспільно-правових рухів, звернення до Європейського суду із захисту прав людини. А це означає, що поступово, але досить повільно підвищується рівень правосвідомості громадян. Напевно, причиною є те, що недостатньо ефективно працюють правоохоронні та правозахисні органи, зокрема судова система, в якій наявні корупція й хабарництво. Низьким залишається рівень довіри населення до них. Фіксуються проблеми в реформуванні правової, у тому числі судової системи. Недостатньо ефективно працює парламент України в прийнятті професійно узгоджених з Конституцією законів.

Суб'єкти соціально-правових відносин характеризуються недостатнім рівнем розвитку правової свідомості та правової культури, не усвідомлюють себе повною мірою суб'єктами, можуть протестувати, але повільно формують навички легітимного технологічного впливу на правову ситуацію та взаємодії з органами державної влади й органами місцевого самоврядування з метою реалізації та захисту своїх прав.

Список використаної літератури

1. Амджадін Л. Трансформація судової системи в Україні через призму оцінок

та очікувань громадян / Л. Амджадін // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / [за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 368–381.

2. Дарпінянц В. Реформи і порядок / В'ячеслав Дарпінянц // Український тиждень. – 2011. – № 14 (179). – 4–14 квітня. – С. 15.
3. Козюбра М. Верховенство права: українські реалії та перспективи / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 3. – С. 6–18.
4. Козюбра М.І. Верховенство права і Україна / М.І. Козюбра // Право України. – 2012 – № 1–2. – С. 30–63.
5. Мельник М. Нові антикорупційні закони: пил в очі чи граната в руках мавпи? / М. Мельник, М. Хавронюк // Дзеркало тижня. – 2009. – 19 грудня.
6. Скрипнюк О. Правова держава в Україні: теоретична модель і практика реалізації на сучасному етапі / О. Скрипнюк // Право України. – 2010. – № 7. – С. 4–11.
7. Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / [за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 656 с.
8. Українці все частіше звертаються до Європейського суду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/01jul2011/europecourt.htm>. (01.08.2011).

Стаття надійшла до редакції 28.01.2013.

Огаренко Т.А. Политическая и правовая культура как фактор демократизации общества

В статье рассматриваются вопросы состояния правовой культуры населения в теоретической и эмпирической плоскостях. Приводятся авторские определения правовой культуры и данные эмпирического исследования правосознания граждан Украины.

Ключевые слова: правовая культура, правосознание, права человека, социально-правовые отношения, эмпирические исследования.

Ogarenko T. The political and legal culture as factor of society democratization

The questions concerning the situation of the legal culture of the population theoretically empirically are considered in the article. The author's definitions of the legal culture are given. The data of the author's empirical research of the legal awareness (consciousness) of the citizens of Ukraine are presented in the article.

Key words: legal culture, legal consciousness, human rights, social and legal relations, empiric studies.